

ЗАМОВЛЯННЯ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Увага дослідників до феномену замовлянь, заклинань, зашіптувань має досить довгу й багату історію як у світовій, так і в українській літературі. З певною часткою умовності можна навіть сказати, що, аналізуючи вивчення цих явищ, ми зможемо простежити етапи розвитку етнопсихології чи фольклористики. Щоправда, ця теза стає аж надто умовною, коли мова заходить про вивчення саме українських замовлянь. Найвагоміші успіхи у вивченні цього надзвичайно цікавого спадку поколінь маємо у царині їх міфологічного та структурного аналізу. Безперечно поважний внесок у вивчення міфотворчої діяльності слов'янських етносів вчених української школи. З різних висхідних методологічних позицій, застосовуючи методи лінгвістичного, компаративного аналізу, М. Костомаров, О. Потебня, П. Чубинський на багатющому емпіричному матеріалі дослідили міфологічні джерела замовлянь, їх місце в системі світоглядних уявлень слов'ян. А вже в ХХ ст. ряд дослідників сконцентрували увагу на проблемі виникнення замовлянь, шляхів їх генези, динаміки структури.

Однак для вивчення історії духовної культури народу, розвою його менталітету цього вже нині виявляється замало. Потрібні нові теоретичні розробки, які б, спираючись на творчий доробок Е. Кассірера, М. Бубера, М. Мамардашвілі, М. Хайдеггера, М. Бахтіна, уможливили розробку методологічної бази для вияву впливу логіки мислення і поведінки доби до-релігійної міфотворчості на формування парадигм національної свідомості. В цій статті зроблено спробу застосувати як вже апробовані, так і нові методи для виявлення через замовляння деяких рис стилю мислення, притаманного українцям. Як висхідний матеріал використано тексти українських замовлянь, зашіптувань, які були зібрані М. Костомаровим, П. Чубинським, М. Драгомановим, Б. Грінченком. До масиву текстів залучена і низка замовлянь, зібраних І. Сахаровим в ряді російських губерній. Вважаємо це цілком правомірним, бо, по-перше, частина з них зібрана у Воронізькій та Курській губерніях, цебто з уст етнічно українського населення, а, по-друге, генетична єдність використаних замовлянь з українськими не підлягає ніякому сумніву.

Однією з найхарактерніших особливостей замовлянь є збереження в них першооснови подвійності мови, подвійного значення слова — одночасного утримування в слові його священного, сакрального значення і профанічності, здрібнення його змісту. В замовляннях через слова звичайної (побутової) мови виражається сакральний прообраз світу та прапоезія, яка зберігає в мисленні силу істини буття¹. Прообраз світу існує тут в первісній єдності надлюдського й людського, живого і неживого. Мислення надає священного змісту буденним речам та явищам, власному існуванню. Саме це послужило первинною підставою самоствердження людини в системі суспільних відносин. І воно ж виявилось руйнівним началом розвитку міфологічного типу світогляду. Світовідчуття людини цієї доби найяскравіше виявляє себе в заклинаннях і замовляннях. Цікаво роздумує з цього приводу З. Фрейд: «... перший крок — олюднення природи. З безликими силами і долею не вступити в контакт, вони залишаються вічно чужими нам. Але якщо в стихіях бурхають пристрасті, як у твоїй власній душі, якщо навіть смерть не стихійна, а є насильницьким діянням злої волі, якщо скрізь у природі тебе оточують істоти, відомі тобі з досвіду твоєї власної спільноти, то ти полегшено зітхаєш, відчуваєш себе ніби вдома з-посеред страху, можеш психічно обробляти свій нерозважливий страх»².

Людина через ці дії, пише З. Фрейд, хоч і залишається ще безпорадною, але вже не паралізованою, бо пробує замовити, умилювати зовнішні сили і в такий спосіб відібрати в них частину могутності, присвоїти її собі. На цю ж обставину пізніше звернув увагу і Е. Кассіер, наголосивши, що в магії людина виступає вже не пасивною істотою, позбавленою продуктивної енергії. Вона вже впевнена в собі, в своїй ролі³.

Тому властивою рисою будь-яких замовлянь — в тому числі й українських — є наявність у них так званої парціальної магії. Цей термін означає, що в замовляннях частина якогось цілого ототожнюється із самим цілим. Тому так часто в українських замовляннях, оперуючи, наприклад, однією волосиною з тіла людини, намагаються оволодіти всією людиною. Це ж ми нерідко зустрічаємо і в казках, коли, приміром, герой, ховаючись від ворожої сили, перетворюється в купу зерна; зерно скльовує злий дух, обернувшись у півня, а з однієї зернини, що випадково збереглася, відроджується неушкоджений герой. Стає, відтак, зрозумілим, чому найхарактернішою особливістю українських замовлянь є ототожнення світу з конкретною людиною, а світовий хаос виявляє себе тут через хворобу (порушення гармонії всередині організму чи в стосунках з іншими особами) якоїсь конкретної людини. І це порушення світового порядку можна відчутти, побачити, сприйняти. Вихід з хаосу, подолання його здійснюється через перемогу цього хаосу в конкретній людині, через зцілення її. І знову ж це можна побачити, відчутти.

Ця логіка характерна для замовлянь у різних народів, але її подальша доля була неоднаковою. В тих історичних ситуаціях, коли перехід етносу до монотестичної релігії був тривалим і поступовим (у римлян, германців), парціальна логіка замовлянь (і не лише замовлянь, але й як принцип світогляду) потроху зживала сама себе; людина поступово звикалася з тим, що думка зовсім не так владна над дійсністю, як це здавалось їй раніше. Це створювало серйозне підґрунтя для формування культури абстрактного мислення, для формування того, що ми зevamo західною ментальністю. У нас сталося дещо по-іншому.

Відомо, що введення християнства у нас диктувалося скоріше політичними, аніж духовними обставинами. Та й втілювалося воно часто насильницьким шляхом і швидкими темпами. Це призвело до того, що і християнські догмати та моральні установки почали сприйматися і витлумачуватися крізь призму старої парціальної магії, яка була ще сильною й живучою. Отже, виникла стійка установка на перетворення релігійних символів і понять у щось таке, що можна знову ж відчутти, торкати і до того ж, повністю реалізувати в конкретній ситуації. Відлуння цього відчутно дає про себе знати і в ментальності наших сучасників. Сьогоднішня наша звичка передавати абстрактні установки й ідеали (правова держава, комунізм, демократія) через конкретні емпіричні явища, а не як культурно-історичні феномени, як стан духу, теж багато в чому проростає з цього ж кореня. Звідси й чуттєве, інколи аж надто конкретне сприйняття українцями християнства та, підмічена Маланюком, особливість релігійної свідомості, «... в якій Христос іде за плугом, а Марія їсти приносить». Звідси й щира віра та намагання побудувати соціалізм в окремо взятій країні чи районі (при цьому соціалізм сприймається як сукупність цілком відчутних явищ і надбань: кількість костюмів на душу населення тощо). Все це новітні прояви в ментальності історично не зжитої, а лише притлумленої парціальної магії, що виявляла себе ще в наших замовляннях. Ось чому вивчення замовлянь помітно вияскравлює специфіку нашої ментальності.

Значна частина українських замовлянь ґрунтується на вишукуванні в словах полісемантичного змісту, що історично виникає з ототожнення функцій діяльності людини і природних процесів. Ці магичні формули, пройшовши крізь віки і втративши свій сакральний характер, перетворились у стійкі конструкти мовних зворотів і досить часто вживаються й сьогодні, особливо у лайках чи даментаціях. Висловів типу «Чого ти ходиш, хай ти навпаки сонця підеш!» кожен сільський житель може навести з десятків, навіть не напружуючи особливо пам'яті. Схожість українських замовлянь з українськими приказками легко проглядається й на широкому використанні омонімів при формуванні тексту. Омонімами при цьому, як правило, охоплюються поняття, зміст яких стосується різних сфер діяльності. Так, у тексті замовляння від пристріту біда йде сушити, в'ялити, ломити кості людині... Ворожка виганяє її ломити сухі ліси, сушити болота. В тексті на замовляння крові використовується полісемантизм поняття «ставати»: «... Христос став, і ангел став, і Ордин ріка стала, а котра не

стала, не благословенна стала; кров правої руки (або що врубає) і од стоку не вплиняю, ятрось і кров замовляю» .

Існує також структурна подібність і між українськими замовляннями та українськими народними піснями. Скажімо, неможливість чогось такого, що суперечило б природній дії, часто служить в замовляннях підставою для ствердження про неможливість небажаного явища: «Місяць у небі, мрець у гробі, камінь у морі; як три брати до купи зберуться і будуть бенкет робити, тоді в мене зуби будуть боліти» — говориться в замовлянні; в одній з народних пісень дівчина обіцяє козакові вийти за нього заміж тоді, коли на дорозі вродить кукіль.

Ця наявність спільних мовних зворотів, сюжетів, концептів українських замовлянь та приказок чи пісень переконливо свідчать про те, що замовляння народилися саме в цьому мовному середовищі, вироблені самим народом. Однак найраніша доба історії культури нашого народу — це період «вимішування», — як сказав М. Грушевський, — української нації через переселення, змішування чи роз'єднання народів, синтез їх культур. Замовляння дають нам унікальну можливість для дослідження подібних процесів. Спробуймо застосувати методи порівняльного аналізу для зіставлення текстів українських замовлянь з найдавнішими пам'ятками іранської та індійської культур.

Виклад цього зіставлення, мабуть, найкраще було б розпочати з неістотних, поверхневих, зате найпомітніших аналогій. Формули на кшталт: «Щоб твоє серце так за мною топилось, як топиться той віск», або «Як цей льон сходить, так щоб до мене усі люди сходилися та до мене сваталися»⁵ є найтипівішими для українських замовлянь. Аналог такого прийому знаходимо в «Атхарваведі»: «Як вітер примушує підняти куряву із землі й хмару в повітрі, так моя біда від мене хай іде геть»⁶. Подібність тут безумовна, проте навряд чи було б коректним робити звідси висновок про генетичну єдність цих двох різновидів пам'ятки людської культури, оскільки такий прийом характерний для замовлянь у багатьох народів. Трохи впевненіше можемо говорити про це з Ведами на ґрунті схожості «технологій» очищення організму від хвороби шляхом замовляння. Ось типовий приклад звертання до духу хвороби при вигнанні його з тіла в українському замовлянні: «Вийди з мозку, вийди з кості, вийди з рук, з ніг, з крижів, з плечей, з голови, з грудей, з серця, з-під серця». В «Атхарваведі» звучить ніби продовження українського замовляння: «З очей твоїх, із ніздрів, із вух, із підборіддя, із мозку, з язика, я вириваю у тебе...»⁷.

Те ж саме стосується й уподібненості засадних принципів, які уможливають саму їх ефективність, надають їм необхідної сили. І тут і там вважається, що знати ім'я духу, який надсилає хворобу, знати його «іпостасі», форми існування — означає, оволодіти ним. У замовлянні від пристриту при звертанні до змія перераховуються всі назви хвороб і перелічуються всі можливі джерела їх виникнення — вітряні, і водяні, і заспані, і наслані тощо. Завершується текст звертанням: «І я вас усіх знаю і на ймення називаю, і виговорюю з ніг, з плечей...» Те ж саме подибуємо й у «Рігведі».

Як на мене, в найдавніших шарах наших замовлянь втілене переконання, що нещастя пов'язане з порушенням звичного стану речей в навколишньому світі. Цей же принцип домінує в «Рігведі» і в «Атхарваведі». Боги тут часто визначаються як «ті, що не порушують закон», «ті, що відвертають порушення закону» тощо. До них звертаються по допомогу, коли звичний стан речей порушується й на людину падає нещастя.

Щоразу повторюючи замовляння при лікуванні конкретної людини, наш предок, як і в інших народів, ніби відтворює постійну боротьбу світових добрих і злих сил, надаючи впевненості в перемозі. Наші традиції близькі до дуалістичних індійських та іранських, де боротьба між асурами та девами відбувається регулярно по завершенні річного циклу й щороку деви отримують перемогу.

Ця світоглядна установка є надто стійкою. Вона міцно вкорінилась у нашій ментальності й нерідко досить-таки відчутно дає про себе знати і в наші дні. Розуміння поведінки людини за певних політичних ситуацій,

оцінка її громадянської позиції часто-густо розцінюється як продукт постійної боротьби якихось могутніх антагоністичних сил, і ми знаємо аж надто багато випадків, коли просту людину оголошували носієм чи то диявольського плану перемоги над Богом, чи проповідником ідеології світової буржуазії. Стереотип міцно тримається і в релігійній, і в комуністично-атеїстичній, і в посткомуністичній свідомості.

Та все ж треба зазначити, що українські замовляння значно ближчі до староіранських гімнів, аніж до давньоіндійської міфології, тобто саме скіфське начало відіграло істотну роль у формуванні світогляду українського етносу. Тут присутня подібність і в структурі, і в установах, і в ідеалах. Для ілюстрації відтворимо одне з українських замовлянь від більма в коня, яке лікують окропленням водою, зібраною на Юрія, примовляючи: «Їхав підперезався, веде за собою три хорти: один білий, другий сірий, третій червоний».

Зафіксуємо тут основні терміни, характерні для цього тексту: небесна вода (роса), рятівник на білому коні, хорти, ритуал окроплення хворого небесною водою. Все це недвозначно вказує на культ якогось водяного божества, яке зображувалось на коні (або конях, бо в низці інших замовлянь св. Юрій зображений на колісниці, яку везуть троє чи четверо коней). Цей текст майже повністю збігається з уривком із авестійського гімну, присвяченого богині Ардвісурі Анахіта (Ардві-Сура), яшт 5: «Везуть її чотири, однопорідні білі високі жеребці. Що чвари перемагають, ворогів — людей і девів, і відьом, і чарівників...»⁸.

Принадно додам, що Ардвісурі Анахіта була богинею вод і з нею асоціювалися джерела всесвітніх вод. Головний же бог давньоіранського пантеону Ахурамазда зображувався на коні, з хортом і з соколом на плечі.

Ще один факт, але пов'язаний з елементами побутової культури. Дослідники історії скіфів описують ритуал, за яким мисливець, перш ніж поцілити в жертву, промовляє коротку молитву, звернену до душі цієї жертви (мотив, який часто подибуємо в казках). Порівняймо це з ритуалом і текстом українського замовляння на родючість дерева: двоє ідуть в сад, один ховається за дерево, інший з сокирою вдає, ніби хоче рубати дерево. «Не рубай мене, буду вже родити» — той, що стоїть за деревом: «Зрубаю, чому не родила?»

Діалог повторюється тричі і врешті господар «милує» дерево. Важко собі уявити повнішу аналогію як ритуального, так і текстового аспектів двох заклинань.

Тому можна стверджувати, що частина українських замовлянь — це релікт давньоіндійських та давньоіранських гімнів-пеанів на честь богів і божеств, тісно переплетених із племінними пантеїстичними уявленнями автотонного слов'янського населення. При цьому ведичні та скіфські елементи не витісняють одне одного, мирно уживаючись в одних текстах. Згодом християнство починає замінювати давніші пласти текстів, спочатку в трагедійній формі — своєрідному «перевдяганні» коли образи давніх божеств «перевтілювалися» на християнські, а затим і по суті. Задля справедливості, однак, зазначимо, що й вагомість скіфського елемента перебільшувати не слід. У деяких текстах подибуємо міфологему вогню як злого начала, що аж ніяк не можна віднести до скіфської моделі світорозуміння.

Сюжетна канва великої частини українських замовлянь вибудовується на лапідарному, скороченому вигляді бачення будови світу. Ось деякі з них: «На морі, на лукомор'ї, стоїть дуб, під тим дубом камінь, на камені лежить кров; хто ту кров лизатиме, той мене, раба Божого, з'їдатиме». Навіть з першого погляду помітно, що тут об'єднані світоглядні та моральні установки, які знаходилися під захистом найстрогішої оборони — табу. Образи моря та дерева — типові міфопоетичні образи світового дерева як стрижня світобудови⁹.

Складніша й повчальніша в цьому замовлянні міфологема каменю і крові, яку злизують. За уявленнями наших предків камінь — це той «будівельний матеріал», з якого створений світ, а кров у багатьох народів світу асоціюється з променями сонця. Тому знищувати кров означає знищувати і сонце, тобто вносити хаос у світобудову. Відтак і людина, нама-

гаючись уберегтись од хвороби чи шкідливого впливу іншої особи, порівнює себе та свій стан здоров'я і благополуччя з існуючою стабільністю Всесвіту, апелює до впорядкованого стану речей у ньому. Хвороба чи будь-яке нещастя взагалі є в замовляннях залежними від світових потрясінь. Наведемо конкретний приклад тексту українського замовляння (принагідно ще раз порівнюючи його з одним із гімнів «Атхарваведи»):

Іхав святий Юрій на вороних конях
на чотирьох колесах; коні
розбіглися, колеса розкотилися по
синьому морю, по чистому полю.

В Індри — перша колісниця,
У богів — друга колісниця,
А у Варуни — третя.
У змій — остання колісниця.
З розмаху налетіла вона тоді
на стовп.

Для людини тих часів було зрозумілим, що такі катаклізми вельми рідкісні, а отже можна без особливого ризику для себе пов'язувати ймовірність своєї хвороби з імовірністю катаклізму: «Місяць у небі, кит-риба в окіяні, дуб на землі. Як оці три брати зйдуться, у (ім'ярек) зуби болітимуть».

Поглянемо на проблему дещо з іншого боку. Одна частина українських замовлянь (зокрема й ті, які щойно згадувались) — це «реліктові залишки» текстів гімнів та заклинань, що виконувалися жерцями при виключно важливих обрядах, коли з ритуальною метою відтворювалася боротьба двох основних космічних начал — Життя і Смерті. Та далеко не всі заклинання й замовляння мають «космічну вагу». Багато з них ґрунтуються на «обслуговуванні» повсякденних процесів і справ (вигнати тарганів з хати і т. ін.).

З подібними замовляннями були ознайомлені широкі верстви людей, а не лише втаємничені жерці. Ми й сьогодні інколи повторюємо формули магічних замовлянь, навіть не підозрюючи про це. І Сахаров записав текст замовляння від зубного болю, де є слова: «Не болять зуби у раба такого-то; болять зуби у кішки, в собаки, в лисиці, у вовка, у зайця...». Кого з нас у дитинстві не заспокоювали цими словами, хто з нас у такий спосіб не втихомирював своїх дітей? Чи хто з нас не звертався до нечистого, коли доводилося загубити якусь річ?

Отже, далеко не всі замовляння носили езотеричний характер. Можна, мабуть, припустити, що ці тексти застосовувалися переважно тоді, коли для захисту потрібно було прикликати найпотужніші сили Космосу. А для цього необхідно знати гімни, міфи, обряди. Саме такою силою володіли жерці. Замовляння ж, звернені до нижчих божеств, були доступні всім, і їх намагалися засвоїти мовби молитву. Ця загальнодоступність і поширеність «контактів з потойбічними силами» значною мірою посприяла тому, що образи чортів, відьом в українському фольклорі фігурують не в могутньо-зловісному, а карикатурно-гумористичному вигляді, стають героями анекдотів.

Відтак тексти замовлянь становлять благодатний підмуток для вивчення умов існування, способу життя тих, хто їх створював. При аналізі українських замовлянь помітно, що природно-культурний простір, «ландшафт» або ж «поле діяльності» добрих і злих сил є розбіжними. Діва Марія, Ісус, святі ходять здебільшого полями, дорогами і значно рідше лісами чи горами. Надто рідко, лишень в одиничних випадках, нечисту силу виганяють на поля, луки, в степ, а найчастіше — у ліси та болота. Як на мене, тексти переважної більшості замовлянь створювалися жителями лісостепової та степової зон, себто носіями хліборобського способу життєдіяльності. Дерева чи інші рослини, з якими пов'язується дія добрих сил, також найпоширеніші саме в цих географічних зонах (жито, дуб, калина, тирлич). В українських замовляннях досить рідко згадується озеро. А ось у російських водна стихія значно популярніша; в них нерідко фігурують качки, звернення до океан-моря, до підводного світу. Тут чітко відчувається вплив угро-фінської міфології.

Спробуємо локалізувати процес творення замовлянь і в часі, тобто, хоч би приблизно, визначити, коли ж саме з'явилися українські замовляння. Висловимо припущення, що явище замовлянь виникло у наших предків на етапі так званої передмікенської культури, тобто в період між другим та першим тисячоліттям до нашої ери. На яких підставах ґрунтується це твердження? Як відомо, дослідження мусять спиратися на сплав даних значного обширу наук, що розкривають різні сторони життєдіяльності людини і

уможливлюють реконструкцію цілісного способу життя тієї чи іншої доби. З огляду на цю цілісність можна стверджувати, що принцип всеєдності (єдності людини з усіма живими і неживими предметами світу), який становить внутрішнє ядро замовлянь і без якого замовляння просто не могли б виникнути, міг існувати тільки в контексті ширшого світогляду всеперетворення, переходу однієї істоти після своєї смерті в іншу як у свою нову іпостась. Ця установка мусила знайти своє практичне втілення у відповідних обрядах, особливо в поховальних.

Історики вказують нам на такого типу обряди. Це — заховання так званих скорчених скелетів, у яких «найбільш типова форма похорону — де труп лежить на боці, скорчивши ноги, з притуленими до лица руками...»¹⁰. Поза із скорченими ногами — типова для ембріону в утробі матері, а «приписування» її небіжчикова вказує на те, що смерть розуміли як момент наступного народження, перетворення, переходу в якусь іншу істоту, людину чи річ. М. Грушевський відносить такі поховання до кінця неолітичної культури (3500 — 2100 р. до н. е.), зазначивши при цьому, що подібний тип поховань дотримався до початків металевої культури («бронзи і заліза») — тобто до 2000 — 1500 р. до н. е.

Більшість українських замовлянь, що дійшли до нас, становлять продукт тієї духовної епохи, коли людина вже переходила від усвідомлення всеєдності буття до усвідомлення власної індивідуальності й своєї унікальності як людини. Як відзначає Е. Кассіер, таке самоусвідомлення відбувається через сприйняття своїх особистих богів. Це видно, до речі, з текстів замовлянь, у яких поруч із обожненням рослин зустрічаються й боги, а вихід з хаосу розглядається як вихід у світ, регульований богами, причому богами добрими. Віра в те, що злі сили можуть обрати своєю жертвою не плем'я, а цілком конкретну людину, та ще й таку, яка не порушувала своїми діями світового порядку, свідчить, що людина вже вийшла із стадії повного підкорення себе племінній організації та звичаям.

Звернімо нашу увагу на духовно-практичний бік проблеми. Таємниця всеєдності і всеперетворення, її прихованість і сокровенність може бути розкрита тільки через таке суто людське надбання як слово, бо реально перевірити істинність всеперетворення неможливо. Слово надавало сакральності реальним речам, діям і явищам. Тому в найархаїчніших пластах замовлянь зустрічаємо засіб освячення дії словом: «Встаю я, раб Божий, засвітло, вмиваюсь ні біло, ні чорно, втираюсь ні мокро, ні сухо, іду я з дверей у двері, із воріт у ворота...». Ось де розгадка тієї впевненості, за якою людина «замовляньських часів», визначивши назву хвороби, пізнавши по імені духа і вимовивши його ім'я, діставала можливість його перемогти. Це ми вже бачили в замовляннях українців і давніх аріїв.

З іншого боку, саме відчуття всеєдності в тому своєму первісному вигляді, в якому воно існувало при створенні замовлянь, містило в собі й суперечність, яка врешті-решт знищила і саму цю форму світовідчуття. Суть справи в тім, що принцип всеєдності був, так би мовити, замішаний на факторі ще слабозасвоєного ступеню виділення особи з первісного колективу. Звідси і принцип всеєдності — початкова єдність не окремої особи зі світом, а людини і світу. Проте в міру усамостійнення особи і усвідомлення цього усамостійнення, носій боротьби зі злом починає уявлятися вже як окрема, цілком конкретна істота. Паралельно з цим і носій зла, і носій добра поступово теж виокремлювались у самостійні істоти. Виникають добрі й злі божества й боги. Головне для нас тут те, що ці істоти починають перебирати на себе, «абсорбувати» і концентрувати сакральність змісту світу, «стягуючи» її з інших об'єктів, у першу чергу, з побутових речей.

Це репрезентувало далекоюжні наслідки в розвитку ментальності наших предків. Світ, позбавлений ореолу святості, не може бути гідним об'єктом вивчення і пізнання. Підсилена візантійськими установками на протиставлення земного й небесного, ця позиція стала підґрунтям того, що вивчення природничих та політичних наук так довго не було в пошані серед наших предків.

Згаданий вище процес концентрації якостей світу в особі двох його начал поступово вів до зникнення, вивітрювання священного ореолу з речей

і процесів світу. А це, в свою чергу, зумовлювало профанізацію понять, мови загалом, стало одним з істотних чинників процесу «здрібнення» образів та понять (описаного М. Бахтіним), що розриває зсередини той тип світогляду, який продукує замовляння. Натомість поступово виникає інший його тип, найхарактернішим продуктом якого стає казка.

Але це вже тема іншого дослідження. Наостанок хотілось би звернути увагу на інше. Оскільки в нинішньому вигляді українські замовляння істотно християнізовані, ніяк не можна оминати проблеми трансформації статусу особи в замовляннях.

Важко не помітити глибинної спорідненості самого принципу здійснення катарсису (очищення) в замовляннях і Новозавітних текстах старохристиянської традиції. Якщо в замовляннях позитивний результат (мета замовляння) досягається через відновлення порушеної гармонії світу, то в християнстві — де такою метою виступає нова мораль — він осмислюється в контексті відновлення заздалегідь встановленої гармонії Бога й духовного світу особистості, як своєрідне лікування ушкодженої душі (згадаймо притчу про сіяча чи старозавітну розповідь про мідного змія): «Не думайте, що я прийшов порушити закон чи пророків: не порушити прийшов я, але виконати» — читаємо в Євангелії від Матфія. Ця установка, поєднавшись пізніше із принципами взаємозв'язку особи з Логосом у грецькій філософії, породила те, що ми зevamo європейською ментальністю. А поєднання цієї установки із засадами сокровенної причетності — аж до повного злиття — особи з усепроникаючим надвічним божеством витворює так званий орієнтальний (східний) тип ментальності.

Як вже мовилося, в найдавніших пластах автор замовляння відчував себе якщо не рівноправним, то у будь-якому випадкові співмірним чинником добрих світових сил у боротьбі зі злими. Одухотворений цим, він викликає злі сили на двобій, де йому допомагає світовий порядок. Це ж бачимо й тоді, коли замовлювач «бере в союзники» Ісуса, який фактично виступає як одне із втілень сил Добра.

Зовсім іншу позицію, інший спосіб світосприйняття та дії знаходимо в пізніших замовляннях та заклинаннях. Тут маємо вже не замовляння як таке, а молитву, де людина просить (не закликає) Бога змилюватись і допомогти. Головна дійова особа, отже, вже не людина, а Бог, який за своєю власною волею може допомогти, а може й не допомогти людині, яка вже виступає навіть не посередником, а всього-на-всього прохачем.

Такі замовляння входять в іншу систему координат, з іншим розумінням природи людини, світу, а також причин, мотивів та вислідів світових процесів. Отже й первинний текст замовляння, що подекуди ще зберігся, доценту втрачає своє смислове навантаження, залишається як рудимент у власному, але вже цілком видозміненому тілі.

Ось лише деякі з тих проблем, які, зародившись в замовляннях, актуалізують себе в духовності наступних періодів історії нашого народу. Поглиблений аналіз цього цікавого явища здатен повніше висвітлити нам самих себе і в минулому і в сьогоденні.

Володимир ЯТЧЕНКО

Дніпропетровськ

¹ Хайдеггер М. Изречение Анаксимандра // Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. — М., 1991. — С. 33 — 35.

² Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. — М., 1990. — С. 105.

³ Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры // Вопросы философии. — 1991. — № 2. — С. 117.

⁴ Українські замовляння // Людина і світ. — 1991. — № 9. — С. 61.

⁵ Українські замовляння. — К., 1993. — С. 47.

⁶ Атхарваведя (избранное), 2-е изд. — М., 1989. — С. 18.

⁷ Там же.

⁸ Авеста (избранные гимны). — Душанбе, 1990. — С. 26.

⁹ Першооснова цих образів явно не міфологічна. Вона лежить в площині психології, бо має архетипічну природу. Але це тема окремої розмови.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси, т. 1. — К., 1991. — С. 41.